

ІЄРАРХІЗАЦІЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ЧЕСЬКОЇ МОВИ)

Невмивака О. В.

Київський університет ім. Т. Шевченка

Речення будь-якої мови тим чи іншим чином відображають навколишню дійсність (дійового та статичного характеру), з якою людина стикається у процесі пізнання. Серебренніков [Серебренников 1970] у цьому зв'язку говорить про елементарні мовні моделі реальних мікроситуацій. Можна вважати, що кожна мова створила і надає до послуг мовцю велику кількість загальноприйнятих для тієї чи іншої мови моделей типів реальних ситуацій. У їх основу покладено семантичні **предикати** (їх лексичне вираження називаємо **предикаторами**). Кожний предикат створює навколо себе структуру семантико-синтаксичних функціональних позицій (**інтенційне поле**). Ці позиції мають характер **партиципантів** зображуваної ситуації, кожному партиципанту притаманна та чи інша семантична роль.

Наше пізнання дійсності, а особливе мовне втілення цього пізнання, не є лише її звичайним об'єктивним відображенням, але відображенням, обумовленим суб'єктивними людськими та суспільними факторами, передовсім суспільною практикою. Як цей факт виявляється у семантичній структурі речення?

Уявімо собі реальну ситуацію, в якій беруть участь 3 різні учасники: X, Y та Z. Учасники X та Y – це особи, Z – якась річ. Відношення між учасниками цієї ситуації такі: X – первісний власник речі Z, Y – новий власник речі Z; ініціатором переходу речі з власництва X до власництва Y була особа X. Цю однозначну ситуацію, учасники якої мають незмінні реальні ролі, у чеській мові можна висловити більш, ніж в один спосіб, напр., (1) *Otec daroval Vaškovi hodinky.* (2) *Vašek dostal (od otce) hodinky. Vaškovi byly (otcem) darovány hodinky.* (4) *Vašek byl obdarován (otcem) hodinkami.* (5) *Otec je dárce Vaškových hodinek.*

Не викликає сумнівів той факт, що усі вище наведені варіанти у певному сенсі мають тотожну семантичну структуру і відповідають одному й тому ж типу реальної ситуації. Проте, між ними існують певні відмінності. Отже, про які відмінності йдеться?

Природні мови, як правило, володіють не одним, а декількома виразовими засобами для осмислення та вираження певної реальної ситуації. Проте жодний із цих засобів не є “об'єктивним”, “нейтральним”, а реальна ситуація завжди подається вже в певному опрацюванні, переосмисленні. Семантична структура низки речень (1) – (5) містить, з одного боку, спільне семантичне ядро, що відповідає певній гносеологічній структурі, а з іншого, – кожне речення цієї низки містить крім того деякі диференційні компоненти. Якщо ми назвемо це спільне ядро **пропозицією**, то дійдемо висновку, що у природних мовах пропозиції реалізуються не у “чистому” вигляді, а у семантично кваліфікованих

варіантах. Саме ці варіанти і мають назву ієрархізованих пропозицій або ієрархізованої семантичної структури речення, а саме явище, тобто втілення певного принципу, який призводить до виникнення цих структур, **ієрархізацією**. Звичайно, це поняття можна застосовувати й узагальнено, незалежно від лексичного наповнення (семантичної специфікації) на рівні предикатних структур і говорити про ієрархізовані предикатні структури, про ієрархізацію цих структур. Нижче ми спробуємо більш детально специфікувати це явище, приблизно окреслити його обсяг та навести основні типи засобів його вираження у чеській мові.

Явищем ієрархізації, про яке йдеться у цій статті, більш менш систематично почали займатися відносно нещодавно, при цьому основна увага приділялася його окремим складовими, і лише в одиничних випадках явищу як такому. У чеській лінгвістиці термін **ієрархізація реченнєвої структури** вперше вжив Ф. Данеш [Daneš 1968]. Ця ієрархізація пізніше була залучена як компонент глобального значення речення [Daneš – Hausenblas 1974] і саме так описується в Академічній граматиці чеської мови [Mluvnice češtiny 1987]. Цікавим є той факт, що з ієрархізацією зустрічаємося і в математиці ($a > b$, $b < a$), і в самій логічній інтерпретації поняття “відношення” завжди вкладається його “напрямок” (порівн. терміни *referens – relatum*). У зв’язку з цим можна говорити про те, що сприйняття якоїсь реальної ситуації завжди з точки зору одного з її учасників є властивістю самого процесу людського пізнання.

Для того, щоб ми могли працювати із поняттям ієрархізація, слід сформулювати його чіткіше та з’ясувати, яке із можливих визначень є найпродуктивнішим. Усі концепції в основному сходяться на тому, що розглядають ієрархізацію як різне розташування елементів певної вихідної структури. Проте ще досі немає одностайної думки щодо місця цього синтаксичного явища у мовній структурі. Йдеться про те, на якому рівні (у якій площині) мовець здійснює ієрархізацію: чи на формальному (тобто при переході від семантичного рівня на формально-граматичний рівень), і ієрархізація, таким чином, впливає із семантичних властивостей граматичної реченнєвої моделі, чи на семантико-синтаксичному рівні, а саме: при переході від змістового рівня або між різними рівнями, із якими слід рахуватися усередині семантичного рівня.

Більш точне формулювання поняття ієрархізації вимагає від нас встановити такі його ознаки, які відрізняють це явище від інших подібних. Саме цьому буде присвячено декілька наступних абзаців.

Так, наприклад, ми не вважаємо за доцільне включати у цей процес і т. зв. **деконкретизацію** [Mrázek: 1957], за якою певну позицію реченнєвої моделі посідає лексична одиниця неозначеного або узагальненого значення, зокрема вирази *člověk, jeden* тощо: *Člověk se těm řečem musí smát. Vy dovedete jednoho rozzlobit*. Власне йдеться про використання зазвичай повнозначного слова у прономінальній функції (якщо взагалі можна говорити про якесь усунення “зі сцени”), але досягається цього не синтаксичними, а лексичними засобами.

Дещо складнішою є ситуація у випадках, коли якийсь партиципant взагалі не реалізований. Тут слід зважити, чи справді йдеться про різні реченнєві моделі, чи лише про “нульову реалізацію” даної позиції, за якої реченнєва схема залишається незмінною. В останньому випадку “нуль” не є результатом усунення партиципantu із поля уваги, а виразом певної особливої значеннєвої модифікації, зокрема, узагальненості або невизначеності, при цьому, однак, його семантико-синтаксична роль залишається незмінною. Це стосується, зокрема, т. зв. узагальненого підмета: хоча лєвовалентний партиципant у реченні лексично нєреалізований, його позиція залишається формально сигналізованою за допомогою особової форми дієслова-предиката (пор. *Řepu už svezli z polí* на відміну *Řepa se už svezla z polí. Řepa už byla svezena z polí*).

Так само не слід розглядати як відмінні ієрархічні варіанти однакової вихідної структури речення на зразок, *Maminka včera uklízela* та *Maminka včera uklízela půdu*. Як зазначає Ф. Данеш [Daněš: 1971]. У таких випадках незаповнена правовалентна позиція є носієм певного значення. Це значення приховано присутнє вже в інтенційному полі предиката. Наприклад, для предиката *uklízet* це коло назв приміщень, обладнання тощо, які служать людям у побуті, роботі та інших видах діяльності.

У таких випадках мовець звертається до експліцитного вираження правовалентної позиції лише тоді, коли вважає за потрібне (або можливе), чи з якихось причин, корисне уточнити, про який саме простір йдеться. Таким чином, правовалентна позиція, виражена іменником у знахідному відмінку (*půdu*), у реченні *Maminka včera uklízela půdu* використовується з метою семантичного уточнення і у жодному випадку не є характерною ознакою ієрархізації.

Слід зазначити, що семантичній структурі речення не завжди відповідає простий предикат, але іноді складений (якщо предикат включено до складу іншого предиката) або комбінація декількох предикатів. У цих випадках йдеться про “інтерпредикатну” чи “інтерпропозиційну” ієрархізацію.

У нашій роботі ми будемо детальніше розглядати лише ієрархізацією усередині пропозицій (предикатів), тобто ієрархізацією окремих партиципantів. Розрізняємо кілька типів ієрархізації залежно від того, якого рівня це явище стосується.

1. **Дистинкція** завжди стосується двох різних предикаторів, які не є синонімічними, тобто кожному з них відповідає по-іншому структурований предикат, або предикат іншого семантичного класу. Тотожною є реальна зображувана ситуація. Йдеться, наприклад, про такі пари як *Jan koupil auto (od Petra) – Petr prodal (Janovi) auto*. Різниця між предикатами полягає тут у виборі партиципanta, який виконує функцію агенса. Часто йдеться про так звані “конверсійні” дієслова.

До цієї ж групи можна віднести і такий цікавий тип, в основу якого покладено формально тотожний предикатор (включно із валентністю): а) *vybrat schránku* – б) *vybrat dopisy (ze schránky)*. Оскільки мова йде про явище до сьогодні

мало досліджене, хотілося би приділити йому трохи більше уваги. Крім того, у цьому випадку не спостерігаємо використання лівовалентного партиципанта на місці право валентного, і навпаки, але взаємозаміну двох право валентних партиципantів. Йдеться про тип реальної ситуації із трьома учасниками, які у цій ситуації мають свої певні ролі і які ми могли б позначити як “діяч” (той, хто виймає листи із поштової скриньки), “контейнер” (поштова скринька) та “обсяг” (листи). Діяч у цьому зв’язку нас не цікавить, оскільки зміна ієрархізації відповідного предиката його не стосується. Різниця між реченнями **а)** і **б)** полягає у тому, що кожного разу у правовалентній позиції, представленій іменником у знахідному відмінку, виступає інший учасник. У випадку **а)**, де виражається “контейнер”, даний предикат розглядається у значенні “позбавлення (поштової скриньки від листів)”, у той час як у випадку **б)** предикат розглядається як процес “усунення (листів із поштової скриньки)”. При цьому та особливість, що у реченні **а)** другий партиципant (“обсяг”) не можна взагалі жодним чином виразити, у той час, коли у реченні **б)** можливо виразити факультативно (як обставину “звідки?”) партиципant “контейнер”, не притаманна усім дієсловам, напр., *vyčistit šaty (od bláta) – vyčistit bláto (ze šatů)*. Використовуючи термінологію інтрапропозиційної ієрархізації: у реченні **а)** подія презентована так, що у центрі уваги знаходиться “контейнер”, тоді як у реченні **б)** – “обсяг”.

На основі суцільної вибірки із Словника літературної чеської мови [Slovník spisovného jazyka českého:1971] було з’ясовано, що у чеській мові існує близько 300 лексем цього типу. На основі семантико-синтаксичних критеріїв їх можна розділити на декілька груп. Перш за все, це два критерії, що взаємоперетинаються, і на основі яких ми отримуємо великі семантичні групи дієслів: 1а) “позбавлення/ усунення” у широкому розумінні, напр., *vybrat*, або навпаки – 1б) “додання чогось кудись” також у широкому розумінні, напр., *namazat chléb máslem/ máslo na chleb*. У цих дієсловах йдеться або 2а) про партиципанти “контейнер” та “обсяг” у широкому розумінні, тобто про те, що якийсь об’єкт знаходиться усередині чогось (*vybírat, dolít*), або про 2б) партиципанти “об’єкт, що несе щось на своїй поверхні” та “щось знаходиться на поверхні цього об’єкту”, напр., *oloupat – slupku*.

Нижче наводимо таблицю, для наочного зображення:

	а	б
	контейнер із обсягом	об’єкт, що несе щось на своїй поверхні
1 позбавлення / усунення	<i>vybrat dopisy (ze schránky)</i> <i>vybrat schránku</i>	<i>oloupat slupku (z jablka)</i> <i>oloupat jablko</i>
2. додання	<i>dolít vodu (do chladiče)</i> <i>dolít chladič vodou</i>	<i>namazat máslo na chléb</i> <i>namazat chléb (máslem)</i>

Поруч із наведеними великими групами існують і декілька інших груп: напр., група із значенням “проникнення чимось” (*prohnat kulku hlavou/hlavu kulkou*), “створення”: *splést vlasy do copánků / splést copánky z vlasů* або група типу *provrtat díru do prkna / prkno*, і ціла низка інших дієслів.

Коли йдеться про використання другого партиципанта, ситуація виглядає таким чином, що у типів (1a, 1б) “контейнер”, а іноді і об’єкт, який несе щось на своїй поверхні, виражаються факультативно за допомогою відмінкової форми іменників та прийменників **od, z**. Що стосується типу 2a, то тут факультативного вираження набуває не лише “контейнер” (за допомогою відмінкової форми іменників та прийменника **do**), але й “обсяг” за допомогою іменника в орудному відмінку. У речень типу 2б ситуація подібна, проте із двома відмінностями: з одного боку йдеться про прийменниково-відмінкову форму із прийменником **na**, а з іншого - вживання орудного відмінка іменника у цих реченнях є обов’язковим. Хоча ми можемо говорити лише про певну тенденцію, а не про чітко встановлені правила (*plnit láhve (mlékem) / mléko do lahví*).

Крім того, слід звернути увагу і на словотвірний та видовий аспекти. Очевидно, що у чеській мові префіксальні дієслова кількісно переважають. Йдеться, головним чином, про префіксальні дієслова подвійного типу: з одного боку це звичайні доконані пари до дієслів недоконаного виду (*holit vousy/tvář – oholit vousy/tvář, čistit – vyčistit, mést – zamést*), а з іншого, можна говорити про префіксальну деривацію, за якої префікс додає основному дієслову, яке не належить до розглядуваної групи, таких семантичних ознак, які дозволяють те чи інше дієслово зарахувати до нашої групи (*dolít vodu (do chladiče) / chladič (vodou) – lít vodu (do chladiče) / *chladič (vodou)*).

2. Для цього рівня ієрархізації є характерною тотожність на рівні предикатів, але при цьому залишаються відмінності у виразовій формі: цей вибір різних предикаторів в принципі синонімічних і є засобом ієрархізації. Йдеться власне про ядро ієрархізації у нашому розумінні. Сюди належать пари предикаторів різного виду. Може йтися, приміром, про різні лексеми, як у випадках *oznámít (něco někomu) – dozvědět se (něco od někoho)* (передбачаємо в обох предикаторів ті самі партиципанти в ідентичних ролях, що є основною умовою тотожності предикатів), відмінність полягає у тому, що ці партиципанти щоразу виражаються за допомогою інших формальних засобів (різні реченнєві моделі). Подібна ситуація спостерігається із дієслівною парою *dát – dostat*; так само і статичні предикати утворюють такі пари (*mít – patřit, být větší než – být menší než, být na něčím – být pod něčím*). Сюди можна зарахувати і такі пари, один із членів яких виражається так званим аналітичним предикатором, напр., *uloupit – dopustit se loupeže, přátelé mi pomohli – dostalo se mi pomoci (od přátel)*. Ефект використання аналітичних предикаторів буває різний (повний занепад одного із партиципantів, як, наприклад, у першому прикладі, або переміщення агенса у факультативну позицію, як у другому прикладі).

Особливий випадок складають деякі т. зв. взаємозамінні (реципроційні) предикатори, за яких ефект ієрархізації досягається тим, що при тотожному предикаті (їдеться про однакові партиципанти із ідентичними ролями) змінюється лише взаємне розташування складових формальної і змістової структур. *Pardubice jsou blízko Hradce – Hradec je blízko Pardubic*. Те саме стосується і дієслів *sousedil, setkat se*.

3. На останньому місці наводимо ієрархізацію, що виникає внаслідок парадигматичних відмінностей у рамках тієї ж самої реченнєвої моделі. Їдеться про регулярні модифікації того ж самого предикатора; саме цим ці випадки відрізняються від типу речень, який ми розглянули вище, де ієрархізації досягалося за рахунок вибору іншого предикатора, або (у випадку взаємозамінних предикаторів) взаємною зміною позицій партиципantів. Не можна говорити про значну відмінність між реченнями 2-го та 3-го типів (хоча, напр., відмінність між дієсловами *dát – dostat* інколи інтерпретується так, що *dostat* розглядається як дієслово пасивного стану по відношенню до *dát*). До цієї третьої групи належать різні випадки так званої **деагентизації** [Mluvnice 1987].

Серед засобів, які формально сигналізують про ієрархічні відмінності у реченнях цього типу, чільне місце належить **рефлексивізації**. Під рефлексивізацією розуміємо сполучення дієслівних форм із зворотною часткою *se*. За допомогою рефлексивізації проявляються ієрархічні відмінності на всіх рівнях.

Зміна ієрархізації виникає внаслідок рефлексивізації каузативів, коли агенс обмежується семантичною ознакою “стихійності”: *Vítr zavřel okno – Okno se zavřelo větrem; Eva probudil hluk – Eva se probudila hlukem*. Позицію іменника і знахідному відмінку займає пацієнс, а агенс є лише факультативним членом речення.

Наявність та відсутність зворотного *se* є граматичним симптомом відмінних із валентного боку реалізацій того ж самого предиката (2). Оскільки зворотна частка *se* поводить, як іменник у знахідному відмінку, зворотне дієслово не може мати жодного прямого додатку. Таким чином, роль, яка у незворотного дієслова реалізується за допомогою іменника у знахідному відмінку (S_{acc}), після рефлексивізації набуває іншої позиції. Сюди належать такі випадки, як: *Přiznal podvod – Přiznal se k podvodu. Pamatoval povodeň – Pamatoval se na povodeň*. Подібно можна розглядати і випадки, коли із рефлексивізацією пов’язується зникнення іменника у знахідному відмінку: *Motor kouří – Z toho motoru se kouří. Jan svítil v pracovně – V pracovně se svítilo*. У цих випадках усунення партиципанта із позиції називного відмінка (S_{nom}) та набуття їм прийменниково-відмінкової форми висуває на передній план дію як таку (звідси інтуїтивне розуміння зворотного дієслова як “дійового”) [Кореčný 1958]. Зустрічаються також такі випадки, коли наявність зворотного *se* блокує позицію S_{acc} : і одночасно відбувається переміщення ролей партиципantів у позиції S_{nom} : *Hudba Jana zajímá – Jan se zajímá o hudbu. Roztrhl jsem si šaty – šaty se mi roztrhly*. У цих випадках

переміщення партиципantів *hudba, Jan, šaty* у ієрархічній градації особливо виразний. Як вже зазначалося, усі наведені вище опозиції ми розглядаємо як відмінні граматичні реалізації тих же самих предикатів. Ми не вважаємо за доцільне розглядати наведені дієслова як різні змістові одиниці, принаймні у лексичному плані для цього немає жодних підстав.

Насамкінець слід зазначити, що третьому типу ієрархізації відповідають зворотні форми дієслова, у чеській мові йдеться про різноманітні типи деагентивних конструкцій, напр., т. зв. рефлексивно-пасивно форма та інші парадигматичні модифікації єдиної граматичної валентної структури.

Рефлексивну (зворотну) форму дієслова слід, однак, відрізнити від рефлексивного (зворотного) дієслова. Зворотним називається таке дієслово, яке має зворотні частки *-se, -si* в усіх формах дієслівної парадигми (напр. *smát se – smějí se – směješ se...smál se; сміят ися – сміюся – смієшся...смівся* тощо). Рефлексивної ж форми дієслова можуть набувати незворотні дієслова. Напр., дієслово *jíst (їст и)* має у дійсному способі 6 незворотних форм (*jím, jíš, jí, jíme, jíte, jedí – їм, їси, їст ь, їмо, їст е, їдят ь*) та 2 зворотні форми *jí se, jedí se*. За таким же зразком утворюємо зворотну форму дієслова від інших незворотних дієслів: *pracovat (працюват и) – pracuje se; ležet (леж ат и) – leží se; stát (ст оят и) – stojí se; tisknout (друкуват и) – tiskne se*. Рефлексивна форма дієслова вживається не лише в односкладних, але й у двоскладних реченнях напр., *Stálo se i na chodbě. O tom se už mluvilo. Peníze se vyplácejí na děkanátě. Tato budova se opravovala pět let.*

У цих конструкціях йдеться, як правило, про те саме, що і у вище описаних типах, тобто про чергування агенса у ієрархічно високій позиції S_{nom} іншим партиципantом (*V naši ulici stavějí brigádníci novou školku – V naši ulici se staví nová školka*), або про занепад позиції S_{nom} взагалі (*V naši ulici se staví*). Поруч із цим сюди можна віднести й інші випадки регулярних модифікацій. Так рефлексивізація відкриває дві можливості: або обидва агенси опиняються на однаковому ступені ієрархії (*Ivan potkal Danu – Ivan a Dana se potkali*), або навпаки – один із партиципantів, набуваючи відмінково-прийменникової форми усувається на периферію семантичного значення у порівнянні із реченням, де один із партиципantів набуває форми знахідного відмінка, (пор., *Ivan potkal Danu – Ivan se potkal s Danou*). І ці типи теж належать до парадигматичних модифікацій, обмежених декількома групами дієслів.

Список використаної літератури

1. Апресян Д. Ю. Лесическая семантика. – М., 1976.
2. Данеш Ф. – Гаусенблас К. К семантике основных синтаксических формаций //Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. – М.: Наука, 1974. – С. 90 – 97.
3. Серебренников А. С. Общее языкознание. – М.: Наука, 1970.

4. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. І. І. Слинько, Н. В. Гувайнюк, М. Ф. Кобилянська. – К., 1994.
5. Bauer J., Grepl M. Skladba spisovné češtiny. – Praha, 1980.
6. Daneš F. Some Thoughts on the Semantic Structure of the Sentence //Lingua. – Praha, 1968. – No 21. – P. 55-69.
7. Kopečný F. Základy české skladby. – Praha, 1958.
8. Mluvnice češtiny. Skladba. – Praha, 1987.
9. Příruční mluvnice češtiny. — Brno, 1997.
10. Slovník spisovného jazyka českého, d. 1-4. – Praha. – 1958-1971.